

Opponensi Vélemény

Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise:

A Kalauz és a vitairatok újraírása

című akadémiai doktori értekezéséről

A bírálat tárgyát képező értekezés egy speciális szempontú, kiváló monográfia a magyar irodalom egyik kiemelkedő alkotójának életművéről. Mielőtt a munka ismertetésébe és kritikai értékelésébe belevágnék, érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen közeg, milyen körülmények szükségesek ahhoz, hogy egy ilyen értekezés megszülethessen. Az életmű maga évszázadok óta adott, de elengedhetetlen, hogy a szellemi szabadság légkörében nyitott érdeklődéssel fordulhassanak felé a tudományok művelői, és elengedhetetlen az ebből a nyitott érdeklődésből születő részletkutatások sokasága. Mindezt hosszú ideig korlátozták a különböző felekezeti előítéletek, később a diktatúrának az életművet negatív elfogultsággal megközelítő magatartása. A különböző tudományágak autonóm szemléletű megközelítésének lehetősége hosszú idő után a Rebakucs, azaz a reneszánsz és barokk irodalmat kutatók közösségében nyílt ki újra az 1970-es években. Ettől kezdve számos kutató tett közzé úttörő monográfiát és részlettanulmányokat Pázmány személyéről és tevékenységének különböző területeiről. Nem sorolom a neveket, nehogy véletlenül kimaradjon valaki. Ki kell emelnem azonban, hogy az életmű kutatása körül megelevenedő érdeklődésre igen megtermékenyítő hatást gyakoroltak a régi és új irodalom fogalmáról, az irodalom korszakolásáról az utóbbi egy-két évtizedben folytatott hazai eszmecserek. Ezek során alakultak ki azok a vizsgálati módszerek, amelyek az irodalomtudomány autonóm, minden elfogultságtól mentes nézőpontjait kialakították, amelyekre támaszkodva Hargittay Emil valóban, mint irodalmi teljesítményt közelíti meg és írja le az életműnek egy igen jelentős és meghatározó területét.

A tágabb tudományos környezet inspiráló hatásán túl szükség van egy szűkebb tudományos műhelyre is. Az ilyen közösségekben nyer értelmet a részletkérdések vizsgálata, egy ilyen műhelyben lehet és érdemes elvégezni azt a külső szemlélő számára unalmas és szürke apró munkát, amely nélkülözhetetlen a tágabb horizontú megközelítésekhez. Ezt a műhelyt az a munkaközösség jelenti Hargittay Emil számára, amely a Pázmány Péter Tudomány Egyetemen Pázmány Péter műveinek kritikai kiadását készíti. Az értekezés minden sora jól tükrözi, hogy megállapításait igen elmélyült, közvetlenül a kritikai szöveg létrehozására irányuló részletvizsgálatok támogatják. A disszerens maga is aktívan végzi, és egyúttal irányítja ezt a munkát, és hasznosítja is eredményeit.

Végül, de nem utolsó sorban egy ilyen monográfia elkészüléséhez szükség van egy olyan alkotó személyiségre, aki évtizedeken keresztül szorgalmasan és alázatosan gyűjti az anyagot, és az összegyűlt mozaik darabokat egységes képpé rendezi.

Rátérve az ismertető értékelésre, a végén kezdem. Az értekezés végén olvasható harminc lapnyi bibliográfia főként az utóbbi egy-két évtized Pázmány-szakirodalmának szemlélését nyújtja tanúskodva a Hargittay által vezetett szövegkritikai műhely élénk tevékenységéről. Ezért szerves alkotó eleme a dolgozatnak a korábbi szövegkiadások számbavétele, kritikai értékelése. Meggyőző módon mutatja ki ez a fejezet, hogy a XIX-XX. század fordulóján megjelent XV kötetes összkiadás korának követelményeihez és lehetőségeihez képest kiváló munka, ugyanakkor ingadozó színvonalára tekintettel megérett az idő egy új modernebb kritikai kiadásra, amelynek hét kötete már napvilágot látott, s amely tapasztalatainak most elméleti összegzését is nyújtja ez a monográfia, illetőleg kijelöli a további munka kereteit, felméri lehetőségeit.

Pázmány életműve olyan méretű, hogy több monográfiát is elbír. Számos ilyen jelent meg a legutóbbi időkben. Hargittay érdeme, hogy tisztán irodalomtudományi szempontot választott, s ahhoz céltudatos következetességgel ragaszkodik az egész értekezésben, ezért eredményei igen jól hasznosíthatók. Saját megfogalmazásában idézem nézőpontját: „E dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy sokat alkotó, hatásában is jelentős 17. századi szerző, hogyan alkotta meg életművét? Milyen írói technika áll szövegszervezői eljárásainak középpontjában... az egyes művek között kialakuló struktúrát, a kompilációs és újraírási technikát megragadva teszi az életművet kutatásának tárgyává... Pázmány vitairatainak belső összefüggéseit tárgyalja és tárja fel az írói módszer fejlődése és meghatározása érdekében.” (5-6 l.). „Ennek a kompilációs újraírói módszernek a mélyebb feltárása meghaladja... a műveket azok egymásutániségében, de egymásra nem reflektáló módon tárgyaló... megközelítést..., és rámutat Pázmány írói módszerének leglényegesebb alkotó elemére, az újraírásra, az életmű létrejöttének genezisére.” A dolgozat többszöri elolvasása meggyőzőtt arról, hogy ez így igaz.

Bírálatom további részében nem törekszem a disszertáció részletes tartalmi ismertetésére, inkább néhány általam lényegesnek tartott eredményét emelem ki, illetőleg reflexiókat fűzök egy-egy részletéhez főként a továbbgondolás lehetőségeire figyelve, mindezt néha egy-egy kritikai megjegyzéssel megspékelve.

Már a dolgozat előszava érdemi megfigyelésekkel szolgál Pázmány erudíciójáról. Erről a kérdésről eddig is sokat tudtunk főként Bitskey István kutatásai alapján. A vitairatok mérhetetlen mennyiségű citátumának azonosítása még inkább kiteljesíti ezt a képet. Ennek két elemét emelem most ki. Az egyik, hogy Pázmány folyamatosan frissen tájékozott korának „szakirodalmában”, állandóan reflektál az újdonságokra. A régi magyar irodalom más szövegtörzseiben is érdekes volna hasonló vizsgálatokat végezni, és átfogó ismereteket szerezni arról, hogy a korszak magyarországi értelmisége mennyire volt képben az európai szellemi történésekről. Pázmány egyik ellenfelének, Alvinczi Péternek a munkássága azt mutatja, hogy az érsekhez hasonlóan állandóan figyelemmel követte

korának teológiai, jogi, történeti szakirodalmát. Tehát Pázmány nem magányos óriás ebben a tekintetben.

A másik kiemelendő elem az, hogy a Pázmány szövegeiben előforduló bibliai idézetek elemzése arra mutat, hogy az érseknek a Biblia magyarul és latinul memoriter a fejében volt. Ez sem egyedi jelenség. A klerikus réteg körében katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt sok alkotónál lehet erre következtetni. Sőt valószínűleg a hívek között is szép számmal akadhettek kiterjedt bibliismerettel rendelkező személyek. Ez tette lehetővé Pázmány számára, hogy nyelve nem egyszerűen csak merít a Biblia kifejezőkészletéből, szókincséből, képeiből, hanem a Biblia egésze nyelvként funkcionál számára. Egy szó, utalás gyakran sűrít magába egy-egy teljes történetet, felidézi annak erkölcsi vagy teológiai konnotációját. Ez sem egyedi jelenség, sőt még csak nem is speciálisan magyarországi. Rendszeres vizsgálata a régi magyar irodalomban gazdag eredményeket hozhatna irodalomtudományi, nyelvészeti, mentalitástörténeti, stb. szempontokból egyaránt.

Még a bevezető fejezetekhez számíthatók a Pázmány irodalomszemléletéről írottak. Az itt olvasható megállapítások szorosan hozzátartoznak Pázmány alapvető módszeréhez, az újraíráshoz. Főként a vitairatok paratextusai szolgálnak mind ehhez forrásanyagot.

A megcélzott közönség az ajánlások címzettjeinek számbavételével körvonalazható: egyházi előljáró, megrendelő, megnyerendő művelt főúr, az ellenfél, vagy művelt, de csak nemzeti nyelven olvasó, előkelő hölgy, később, mikor élete második felében már nem akadályozták ebben a tekintetben finanszírozási korlátok, az evangélikus atyafiak, vagy akár a Szentháromság bizony Isten a megszólított.

Nagyon fontos Pázmány esetében az írói autonómia kérdése, amelyet a különböző virágokról mézet gyűjtögető méhről és a hálóját saját béléből szövő pókról szóló, Pázmánynál is előforduló hasonlat elemzésével bont ki a disszertáció. A teológiai mondanivaló nem lehet új és eredeti, hiszen valamennyi felekezet igazságának legfontosabb bizonyága éppen tanításainak régisége. A régiséggel való egyezés a szöveg autoritásának elengedhetetlen feltétele. Ennek a bizonyításnak egyik eszköze a kompiláció módszere. A módszert kettős módon alkalmazza Pázmány. Az egyik a régi mesterek és tekintélyek követése, amit az említett méh-pók hasonlat fejez ki legerőteljesebben. Reneszánsz terminológiával élve ezt az imitáció körébe utalható jelenségnek minősíti a disszertáció. A magam részéről úgy vélem, hogy az imitáció fogalma inkább a stílusra és a retorikai invencióra vonatkoztatható, a méh-pókhasonlat pedig inkább a teológiai tartalomra. Ez azonban nem változtat azon, hogy ez a gyakorlat mindenképpen erős korlátja az írói autonómiának. A másik útja a kompilációs módszer alkalmazásának a korábban készült saját művek felhasználása, átdolgozása, átszerkesztése. A Kalauz harmadik kiadásának előszavát idézi ennek jellemzésére az értekezés: „az elébb kibocsátott könyveim részeit, mostani írásomban alkalmas helyekre rendelem... és tetszésem szerint megjobbítom, megrövidítem, megtoldom, ahol helyesnek alítom lenni. Sőt ugyanezen

könyvnek is mostani nyomtatásában sokszor világosb értelemmel, jobb renddel, ékesebb szólással, újabb bizonyságokkal hosszabbítom vagy rövidítem írásomat.” (29 l.) Ez az elv viszont széles mezőt nyit az eredetiség érvényesítésére.

Visszatérve a kompiláció elsőként említett értelmére, fontos összetevője Pázmány kikövetkeztethető irodalomfelfogásának a citátumok kezelésének módja. A citátumokat Pázmány általában tipográfiaailag is megkülönbözteti a fő szövegtől. A korai művekben magyar nyelvűek, ami egyrészt középkori írásbeliségünk hagyományaiból következik, másrészt a protestáns gyakorlattal is megegyező. Később azonban kétnyelvűekké válnak e tekintetben a szövegek, mert amint Pázmány elméletileg is kifejti, a latinak nagyobb az ereje, már csak régiségénél fogva is emeli a mondandó tekintélyét. De a latin citátumok úgy illeszkednek a gondolatmenetbe, hogy a magyar szöveg a latin idézet kihagyásával grammatikailag és értelmileg is folytatólagosan olvasható maradjon. A citátumok használatának ezzel a nyelvek közötti játékot megvalósító technikájával a közönségnek is több rétege válik elérhetővé. Ebből következően sok a fordításrészlet a vitairatokban, a fordítás pedig ezekben az esetekben is Pázmány elhíresült és sokat imitált elvét követi: „Igyekeztem azon, hogy a deák bötűnek értelmét híven magyarázám, a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyjon, mintha először magyar embertől magyarul iratott volna.” (26).

További fontos eleme Pázmány irodalomszemléletének a hibátlan szöveg előállításnak igénye (27). A nyomtatványok végén a sajtóhibákról összeállított jegyzék teljesen szokványos a korszak kiadványaiban. Pázmány azonban messze túllép ezen az általános szokáson. „A Magyar elleni Felelet sajtóhibái oly mértékben irritálták a szerzőt, hogy a kinyomtatott példányok mindegyikét kézírással átjavította, ahogy ezt bejelentette a mű „Keresztyén olvasónak” címzett bevezetésében” (27-28 l.). Ez a hibátlanságra törekvő igyekezet az egyik mozgatója a Pázmány műveiből fennmaradt úgy nevezett munkapéldányok létrejöttének. A másik mozgató a művek újra írásának szándéka, amelyről a későbbiekben még ejtek szót.

A ma ismert, három fennmaradt munkapéldány igen fontos része a jelen disszertáció forrásbázisának. Egy negyedik egykori létezéséről pedig biztos ismerete van a kutatásnak. Ez egykor Lugossy Károly tulajdonát képezte. A disszertáció felveti a lehetőségét annak, hogy esetleg Nyizsnij Novgorodba került ez a munkapéldány. Nem tűnik azonban ki az értekezés jegyzetanyagából, hogy az Oroszországból Sárospatakra visszajuttatott könyvek között kereste-e már valaki az egykori Lugossy-féle példányt, azaz valószínűleg a Kalauz második kiadásának munkapéldányát. (v. ö. 231 l.).

A tárgyi stiláris, helyesírási módosításokat tartalmazó munkapéldányok vizsgálata alapján a következő megállapítást teszi Hargittay Emil: „az elkövetkezendő kutatásoknak hipotétikusan azt a kérdést is fel kell vetni, hogy a három évtized alatt végbemenő és a magyar irodalmi nyelv átalakítására vonatkozó helyesírási nyelvi modernizációban [Pázmány] kiadói korrektorainak jelentős

szerep jutott” (28 l.). Több ponton is érinti futólag ezt a kérdést az értekezés. Három nevet említ ennek kapcsán, Balásfi Tamást, Veresmarti Mihályt, és a pozsonyi nyomda egykori prefektusát Némethi Jakabot. E kérdés megfogalmazásában a magam részéről sokkal tovább merészkednék. Az 1630-40-es években a protestánsok körében számos nyelvi, nyelvhelyességi, grammatikai, stiláris tudatosságra törekvő jelenséget lehet megfigyelni. Ezek teoretikus megfogalmazása is megszületik. Elsősorban Geleji Katona István Magyar Grammatikáckájára lehet itt utalni, és általában véve azokra a puritánok és ortodoxok között folyó retorikai és nyelvi vitákra, amelyeket Bartók István kiváló monográfiája dolgozott fel.

Pázmány művei szövegének folyamatos csiszolásával, amelynek természetesen nemcsak stiláris és helyesírási okai voltak, nem áll egyedül a katolikusok között sem. Veresmarti Mihály az 1630-as években sorra nyomtattatta újra számos tartalmi bővítéssel, de főként stiláris és helyesírási javítással saját, húsz évvel korábban kiadott munkáit. Veresmarti ebben az időszakban Pázmány közvetlen munkatársának tekinthető. Felvethető a kérdés, hogy a két szerző saját, egyéni ízlését követi-e, vagy egységes elvek szerint kezeli a nyelvet. Kimutathatók-e törvényszerűségek vagy legalább azonos tendenciák szövegjobbításaikban. Azaz létrejött-e Pázmány hatására a magyar nyelvnek valamiféle, nem teljesen tudatosított, de legalább is többek által követett normája. Ha igen, felmerül az a kérdés, amelyet Hargittay is megfogalmaz, hogy Pázmány saját szövegeinek javítását teljesen egyedül végezte-e, nem vonta-e be a feladatba némelyik munkatársát, például Veresmartit, s ha igen adott-e neki valamilyen mértékben szabad kezét.

A disszertáció törzs része egyetlen szempontból tanulmányozza végig Pázmány élete folyamán kinyomtatott mintegy negyven vitairatát: az egyes vitairatokat időbeli sorrendben elemezve, megállapítja, hogy a bennük foglalt szövegek, hogyan, milyen formában, mennyire átírva, átstrukturálva, áthangolva jelennek meg a későbbi művekben. Természetesen nem fogom most itt végig követni az egyes szövegek alakulástörténetét. Előre bocsátom, hogy ezzel a módszerrel Hargittay gyakorlatilag minden egyes Pázmány vitairat értékeléséhez elemzéséhez hozzátesz érdemi új megállapításokat, más esetekben igen tömören és plasztikusan foglalja össze és értékeli újra az eddigi kutatási eredményeket, s vannak olyan írások, amelyekről ebben az értekezésben lehet olvasni az első érdemi értékelést. A továbbiakban először a magam érdeklődési irányából kiindulva néhány kisebb vitairat elemzéshez fűzök apróbb megjegyzéseket, majd a fő munkával a Kalauzzal kapcsolatban kísérlem meg ugyanezt, végül összefoglalom, miben látom Hargittay disszertációjának alapvető érdemét és jelentőségét.

A számos közül egy rövid megállapítással is lehet érzékeltetni, hogy mit jelent az, hogy valamennyi vitairatról új ismeretekhez jutunk. A korai vitairatok kapcsán megállapítja Hargittay, hogy *a Felelet Magyarinak* és a *Tíz bizonyág* még anyaggyűjtés a *Kalauzhoz*, de más-más céllal és módszerrel, s a *Tíz bizonyágnak* kulcsszerepe van az életműben, mert ebben érzékelhető először a szándék a nagy

összefoglaló mű megalkotására. Ugyanakkor például a *Csepregi mesterség* már a Kalauz szellemi tőkét kamatoztató, publicisztikai írásként értékelhető.

A *Diatribes theologica*val 1605-ben a Bellarmino és Whitaker neve fémjelezte európai vitákba folyt be Pázmány. Érdeemes lenne itt legalább a jegyzetekben megemlíteni, hogy ugyanennek a vitának érintőlegesen ugyan de részesévé vált Pécseli Király Imre, Heidelbergben tanuló református peregrinusunk, amint arról Kecskeméti Gábor részletesen írt (ItK 2013).

Az Alvinczi Péternek adott viszont választ, a *Megrostálást* csupán Pázmány idézetei alapján lehet rekonstruálni. Igaz, hogy Pázmány kiváló filológus, de azért idézetei pontosságának megállapítása mellé ebben az esetben kívánkozik egy kérdőjel. Pázmány ebben a munkájában „utal Alvinczi (hiányos) ifjúkori tanulmányaira”: „Ebevér filozófusa ki hegyesen argumentál! Nagy dolog, ha gyermek korodban Baroco, Bocardo formáját elmédben nem fogtad volt, oly szép argumentumokat csinálatsz.” Alvinczinek azonban az átlagosnál éppen hogy elmélyültebb logikai ismeretei voltak, amit bizonyít, hogy ő nem csak teológiából, de logikából is disputált Wittenbergben Antonius Evonymusnál. Pázmánynak éppen ez az átlag fölötti vitakészség tűnik fel, ennek szól ironizáló mondata. Itt jegyzem meg azt is, hogy az Alvinczivel folytatott vita a kassai magyar pap Postilláival zárul le 1632-1633-ban. Természetesen nem ennek a disszertációnak volt ez a feladata, de érdemes lenne a Postillákban található Pázmányra vonatkozó részletek elemzését is bekapcsolni kettőjük vitáinak értékelésébe.

Ugyanez a helyzet a *Rövid felelet* esetében (1620). Pázmány a *Rövid felelet*tel igen erőteljes és konzekvens cáfolatot hozott létre – írja Hargittay – figyelmét nem kerülték el az apróságok. A Kalauzt, a reá készült protestáns válaszokat és Pázmány 1620-as viszontválaszát tekintve talán e művében a legerősebb a négy írást (a Kalauz, Milotai : *Miért nem felelnek a kálvinisták*, a Szegedi Dániel által írt *Itinerarium*, valamint a *Rövid felelet*) tartalmilag összetartó és egymásra vonatkoztatható kohézió. Mivel Milotai írása is csupán Pázmány idézetei alapján rekonstruálható, talán óvatosabban lehetne ebben a kérdésben fogalmazni. Ismét csak azt kell mondanom, hogy nem ennek a disszertációnak lett volna a feladata, de a Milotaival folytatott vita értékelésébe is be lehetne vonni a tiszántúli református püspöknek a *Mennyei tudomány szerint való irtóvány* című 1617. évi munkáját, amely több, mint száz lapon keresztül vitázik a *Kalauzzal*.

Rendkívül érdekes az az egyháztörténelmi és egyházpolitikai a narratíva, amelyben Pázmány a görögkeleti egyházat elhelyezi. Hargittay először felidézi Pázmány véleményét a protestánsoknak a görög keletiekhez közeledő törekvéseiről: „Micsoda orca tehát, amely nem átálja a görögök pajzsa alá toszni a lutheristaságot.” Pázmány egyébként a katolikus uniós törekvések jegyében közelítette meg ezt a kérdést (121).

Kiemelkedő része a disszertációnak az 1626-os *Szentírásról és anyaszentegyházról* írott Pázmány mű elemzése. Ebben az érsek a már említett két fundamentális kérdéskört akarta Kálvinnal is szembe

szállva önálló munkában megvitatni. Nyilván a Szenci Molnár Albert által közreadott *Institutio*-fordítás volt ebben fő mozgató rugója. Talán ez az egyetlen eset, mikor Pázmány a Kalauzra adott olyan válasza is reagál, amely nem a Kalauz által kijelölt teológiai és retorikai keretek között válaszol fő művére. Ezért – írja Hargittay – „teológiai és hitvédelmi szempontból A *Szentírásról és Anyaszentegyházról* a legfontosabb Pázmány mű” (152 l.). Ez nem is kompiláció, ez újra írt munka.

De nem folytatom, mert az értekezés minden fejezete újabb és újabb gondolatsorokat indíthat el. Rátérek a Kalauzra. A Kalauz első kiadásába 1613-ban belekerültek a korábbi munkák. Elég a Magyarinak írt *Feleletet*, a Tíz bizonyosságot, a *Diatribét*, és az Alvinczihez intézett *Öt levelet* említeni. Természetesen egyik sem változatlanul, hanem új formában és funkcióban. A *Kalauz* után írt munkák pedig mind visszautalnak a *Kalauzra*, merítenek belőle, de a létre jövő új szövegeknek megint csak más-más a funkciója, formája, célja. Közben a nagy mű, a *Kalauz* is folyamatosan tovább íródik. Az 1623. évi második megjelenés alaposan átdolgozott, bővített új kiadásnak tekinthető. Végző formáját az 1637. évi kiadással nyerte el, amely szemben a szakirodalom korábbi álláspontjával, főként stílárisan, de kisebb mértékben tartalmilag is módosult az 1623-ashoz képest.

Filológiai szempontból ennek a folyamatnak a teljes dokumentálása a legnagyobb teljesítménye az értekezésnek. Táblázatok sokasága mutatja be, hogy a korábbi írások mely részlete, hova került a Kalauz különböző redakcióiban, illetve, hogy a későbbi 1613 és 1626 közötti írások a Kalauz mely részleteit vették át, vagy dolgozták ki új szempontok alapján. A változtatások irányait stíláris, nyelvi, teológiai szempontból is leírják a táblázatokhoz fűzött magyarázatok.

Az értekezés mindezzel meggyőző arról, hogy az életművet, de legalábbis a vitairatokat valóban érdemes egyetlen egységnek tekinteni, és ebből a szempontból elemezni. Nemcsak az életmű egésze látszik más fénytörésben így, az egyes írások külön-külön is más megvilágítást nyernek, ha tudjuk, hol a helyük a nagy egészben. A vitairatokat eddig leginkább az egyes vitákban betöltött szerepük alapján értékelték a szakirodalom. Hargittay módszere új csoportok kialakítását is lehetővé teszi. Vannak támadó és békülékeny művek, vannak módszeres, részletező, érdemi feleletek, vannak építő, a jövőbe mutató, valamint a Kalauzra visszaható munkák, és vannak publicisztikának tekinthető, személyeskedő írások.

Természetesen a Kalauz elemzésének valamennyi pontját sincs hely itt számba venni, ezért követve eddigi eljárásom, néhány, számomra érdekes kérdéskört emelek ki.

A Kalauzból és természetesen a többi vitairatból kitűnik, hogy „Pázmány a protestánsokkal folytatott viták számos kérdése közül kettőnek a tisztázását, a katolikus álláspont megértését tartotta legfontosabbnak, e két kérdésben mindenképpen megkívánta győzni ellenfeleit: 1, a Szentírás mellett az azt magyarázó Szentagyomány is forrásul szolgál a vallás számára. 2, az egyház érti és magyarázza híven az írás betűjét. Ez a megállapítás a XVII. század protestáns-katolikus hitvitáinak ismeretében megerősíthető.

Miután a Kalauz első néhány könyve a keresztyén tanításnak azokat a részeit fejt ki, amelyekben megegyeznek a különböző felekezetek álláspontjai, a VI. könyv első részében jut el Pázmány addig az alapvető kérdésig, hogy egyáltalán mi az oka a hitvitáknak, és számba veszi azokat az alapelveket, amelyekben „egyezőnk mindnyájan, akik keresztyén nevet viselünk.” A nyomokban kimutatható ökumenizmus mellett természetesen a kérélnthetetlen vita tekinthető Pázmány álláspontja fő jellemzőjének. „A Kalauz egyharmada nem vitázó szándékkal, stílusban és módszerrel készült, a fennmaradó kétharmad rész pedig polémia, mégpedig a korábbi művekből való átvételek” (37 l.) E megállapítás után teszi fel a sarkított kérdést az értekezés: Mi a *Kalauz* műfaja, teológiai értekezés-e vagy hitvita? Az által, hogy a vitatémák és a vitatkozó hangnem mellett, lényeges terjedelemben találhatóak önálló teológiai fejtegetések mindenképpen új minőséget hozott létre a mű, amit Pázmány maga is hangsúlyoz a harmadik kiadás címében. A műfaj kalauz, hodoegus, azaz útmutató, Wegweiser. „Nem teológiai traktátus ... , nem az oktatásban használható kézikönyv, ... , hanem gyakorlati útmutató azok számára, akik a katolikus hit igazságát keresik a korszak polemizáló világában”

Ezzel a műfaji meghatározással egyet lehet érteni. De ebből a meghatározásból az is következik, hogy a *Kalauz* nem tekinthető teológiai szintézisnek. Futólag bár, de ezt a minősítést is használja az értekezés (35 l.). Hogy a *Kalauz* nem szintézis, vagy pontosabban fejezve ki, nem szisztematikus dogmatika, arról éppen a *Kalauz* harmadik kiadásának Hargittay által összeállított részletes tartalomjegyzéke győz meg, amely a 196-225. lapokon olvasható. Ilyen kiváló áttekintéssel a *Kalauz*ról még nem rendelkezett a szakirodalom. Kiténik belőle, hogy a *Kalauz* nem foglalkozik kimerítően minden teológiai részterülettel. A kijelentés különböző formái, azaz a teremtés, a Szentírás, a Szent hagyomány, továbbá a Szentírás értelmezése, az egyház és inkluzíve a pápa, az eucharistia, a megigazulás és a jó cselekedetek az igazán mélyen tárgyalt témák. A krisztológia a maga összes kérdésével, a megváltás, gondviselés, stb. nincsenek hangsúlyos módon kifejtve. Tehát valóban nem szintézis, hanem az, aminek nevezi is magát, kalauz, vagyis útmutató.

Rendkívül izgalmas kérdés a Kalauz utóélete is. Ennek a kérdésnek a tárgyalása tulajdonképpen végighúzódik az egész disszertáción. Az 1613 után keletkezett vitairatokról szóló ismertetések mindegyike telítve van a Kalauz utóéletére vonatkozó új megfigyelésekkel. A Balduinus *Phosphorus*ára adott válaszról, *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetőjéről* valójában a jelen disszertációban olvasható az első érdemi elemzés. Külön említést érdemel, hogy még XVIII. századi kéziratos és nyomtatott reflexiókra is kitér a disszertáció. A recepció történet végén kerül tárgyalásra az az általánosan elterjedt vélekedés, hogy „mint az ismert [a] Kalauzra nem született Magyarországon átfogó igényű cáfolat” (62 l.). Mint más helyen is kifejtettem, ennél árnyaltabb a kép. Barcza József, mintegy 70 olyan XVII. századi művet számolt össze, amely foglalkozik a Kalauz

cáfolatával. Maga Pázmány csak azokra az írásokra reflektált, amelyek közvetlenül válaszolnak a Kalauzra.

Két problémát vet fel az idézett vélekedés. Az egyik az, hogy Pázmány, miért nem válaszolt azokra a protestáns művekre, amelyek a Kalauz adta keretek közül kilépve, saját kontextust teremtve vitáztak munkáival, mint például, amint már említettem Milotai Nyilas István *A mennyei tudomány szerint való irtóványa* (1617), vagy Alvinczi *Postillái* (1632-1633). A másik, hogy a szakirodalomban igen kevésbé reflektált Pázmány 1637 utáni protestáns recepciója. Olyan egészen kiemelkedő szerzők, mint például Geleji Katona István, Czeglédi István, Tolnai F. János munkáikban többszáz oldalt szentelnek a Pázmánnyal való vitának. Pósházi János rendszeres cáfolatot is írt a Kalauz ellen. A jelen disszertáció érdeme, hogy elkészültével sürgetően figyelmezteti a kutatást arra, hogy Pázmány protestáns recepciójának alapos feltárása nélkül nem lehet teljes körűen értékelni az érsek életművét és életművének hatását.

Az értekezés jelentősége azonban túlmutat a vizsgált konkrét kérdéseken. Látva a disszertáció címét: Pázmány Péter írói módszere, és az életmű genezise: A Kalauz és a vitairatok újraírása – rögtön fel kell tennünk a kérdést: író volt-e Pázmány?

A régi és modern irodalom korszakhatáráról igen termékeny vita folyik az utóbbi másfél-két évtizedben a hazai irodalomtudományban. Ma már úgy tűnik konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a korszakhatárt a régi és az új között valahol a XVIII. század második,-harmadik harmadában lehet elhelyezni. A régi irodalom legfontosabb fogalmi jegyei között a mesterségbeli tudást, a nyelvi, retorikai, poétikai szabályok magas szintű érvényesítését, az írásművek funkcionalitását, használati voltát lehet említeni. Az új esetében a fikcionalitást, a személyességet, az individuumnak a szövegen keresztüli imaginárius kirajzolódását, a szórakoztató jelleget, stb., stb.

Pázmány fő műfaja a hitvita. Nem kétséges, hogy e műfaj elsősorban a funkcionalitás kategóriájában értékelhető. Széles mezőt nyit ugyan a nyelvvel való egyéni bánásmódra, a retorikai játékokra, de a tartalmi kötöttségek miatt a szerző uralma a szöveg fölött erősen korlátozott. A műfaj azt diktálná, hogy Pázmány a régi irodalom fogalmai szerinti író. Az írói személyesség, az önkifejezés igénye legfeljebb ha másodlagosan ragadható meg a vallási polémiák szövegeiben.

Hargittay Emil disszertációját azért tartom egészen kiemelkedő munkának, mivel igen nagy mértékben gazdagítja a Pázmányról, mint íróról alkotott fogalmainkat. Az írói életmű majdnem teljességének, illetve a hitvitázó művek teljességének egyetlen szempontból való áttekintése megragadhatóvá teszi azt az írói individualitást, amely az egyes művek egyenkénti vizsgálatánál legfeljebb ha halványan látszik. Mindennek alapja az a felismerés, hogy Pázmány egyetlen művet írt egész élete folyamán. Ezt filológiai, textológiai vizsgálatok sokaságával bizonyítja Hargittay, s ezek teszik a disszertáció zárómondatát feltétlen hitelessé: „Pázmány életműve mögött valami hihetetlen szívósság, következetesség és kitartás, egy rendkívül erős belső tartású ember alakja sejlik fel. Ahogy

ezt egy helyen meg fogalmazta [maga Pázmány]: „még Isten egy foltját tartja az én fogyatékos életemnek, semmi munkát és fáradságot nem kímélek az igazság oltalmátul.””

Ha önmagában olvasunk egy-egy vitairatot ez a hihetetlen szívósság, következetesség, belső tartás nem látszik. Látszik a hatalmas erudíció, a nyelv feletti teljes uralkodás, és különösen a Pázmánytól eltérő meggyőződésűek számára az érvelés – mondjuk így – túlzott hajlékonysága, a logikai igazságokat relatíven kezelő, a katolikus hermeneutikai alapelveknek rejtetten alárendelő, igen sokszor csak verbálisan érvényes methodusa, amely ellenfeleinek olykor-olykor már cinikusnak tűnik. A hitvitázói pálya egészét tekintve azonban mindez más fénytörésben látszik. Az ifjúkori elhatározástól: „Pázmány már korai grazi időszakában eltervezte egy átfogó protestáns ellenes vitairat kidolgozását. Ez a munka a *Tíz bizonyosság* volt.” (233) Ez a szándék teljesedik ki a *Kalauz*ban 1613-ban, majd 1623-ban és 1637-ben, azaz kitölti a teljes életpályát a kalauz, a „gyakorlati útmutató elkészítése azok számára, akik a katolikus hit igazságait keresik a korszak polemizáló világában.” (236).

Ez a valóban évtizedeken, több mint harminc éven át kitartó szándék, ami hitelesíti az életművet, amely az írói karakternek megadja azt a különleges individualitást, amely különleges erejűvé teszi irodalmi szempontból is mondanivalóját. A teljes személyiség áll minden leírt sor mögött: a katolikus vallás igazságainak feltétlen védelme, és az évtizedeken keresztüli szilárd önazonosság. Ez az, amit Hargittay közvetlen eredményein túl felmutat.

A fentiek alapján a legteljesebb elismeréssel javaslom a benyújtott disszertáció elfogadását és Hargittay Emil számára a Magyar Tudományos Akadémia doktora cím odaítélését.

Budapest, 2016. november 14

Heltai János